

VU Research Portal

Het morele bewustzijn van het menselijke kwaad

Rozemond, N

published in

Ars aequi

2021

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Rozemond, N. (2021). Het morele bewustzijn van het menselijke kwaad. *Ars aequi*, 2021(1), 73-78. [AA20210073]. <https://arsaequi.nl/product/het-morele-bewustzijn-van-het-menselijke-kwaad/>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het morele bewustzijn van het menselijke kwaad

Klaas Rozemond*

In zijn boek *Het menselijke kwaad. Hannah Arendt, Adolf Eichmann en het oordelen over het kwaad* onderzoekt Klaas Rozemond hoe het menselijke kwaad kan worden gedefinieerd. De filosofie van Hannah Arendt en de strafzaak tegen Adolf Eichmann spelen daarin een belangrijke rol. In dit artikel analyseert hij de status van het morele bewustzijn in het kwaad en het strafrecht.

Inleiding: menselijk kwaad en moreel bewustzijn

Het kwaad is een klassiek thema in de theologie en de filosofie.¹ De Bijbel, de Koran, de Talmud

en andere religieuze geschriften geven een antwoord op de vraag wat het kwaad is en ook filosofen hebben geprobeerd om een antwoord te geven op deze vraag. Het strafrecht kan worden opgevat als de juridische uitdrukking van de opvattingen van theologen en filosofen en meer in het algemeen van een bepaalde samenleving over het kwaad.

Tegenwoordig proberen filosofen een seculier concept van het kwaad te formuleren om aan te geven welke gedragingen in moderne samenlevingen als de meest onwenselijke gedragingen kunnen worden beschouwd.² Het menselijke bewustzijn speelt in de seculiere opvatting over het kwaad een belangrijke rol. Het bewust toebrengen van extreme schade aan anderen wordt als een onderscheidend kenmerk van het menselijke kwaad beschouwd. Deze seculiere conceptie van het

kwaad roept echter ook vragen op. Welke mate van opzet is vereist om een gedraging een vorm van kwaad te kunnen noemen? Hoe groot moet de schade zijn om onder het filosofische concept van het kwaad te vallen? En ook: in hoeverre moet de dader zich bewust zijn van het feit dat hij een vorm van kwaad begaat?

Het bewust toebrengen van extreme schade aan anderen wordt als een onderscheidend kenmerk van het menselijke kwaad beschouwd. Deze seculiere conceptie van het kwaad roept echter ook vragen op

Die laatste vraag staat centraal in discussies over de banaliteit van het kwaad, een begrip dat de filosofe Hannah Arendt van toepassing achtte op de oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann.³ Hij veroorzaakte welbewust extreme schade aan zijn slachtoffers door zijn betrokkenheid bij de genocide op het Joodse volk

* Mr.dr. N. Rozemond is filosoof en jurist en als universitair hoofddocent strafrecht verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Zie hierover S. Neiman, *Evil in Modern Thought*, Princeton: Princeton University Press 2004; T. Nys & S. De Wijze (red.), *The Routledge Handbook to the Philosophy of Evil*, Londen: Routledge 2019.

2 Zie bijvoorbeeld L. Russell, *Evil: A Philosophical Investigation*, Oxford: Oxford University Press 2014; D. Jeske, *The Evil Within*, Oxford: Oxford University Press 2018; T. Calder, *The Concept of Evil*, Stanford Encyclopedia of Philosophy (<https://plato.stanford.edu/entries/concept-evil/>).

3 H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Londen: Penguin Books 2006.

tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij was zich volgens Arendt echter niet bewust van het feit dat hij moreel verkeerd handelde vanwege zijn streven om gehoorzaam te zijn aan de politieke leiding en het geldende recht van nazi-Duitsland. Een variant van dit probleem doet zich voor bij daders die hun gedragingen gerechtvaardigd achten op grond van een ideologie in de vorm van een politieke of religieuze overtuiging. Dat roept de vraag op hoe de extreme schade moet worden beoordeeld die welbewust wordt veroorzaakt door mensen die niet beseffen dat zij iets slechts doen of er zelfs van uitgaan dat zij het goede doen wanneer zij andere mensen doden tijdens een genocide of een terroristische aanslag. In dit artikel zal ik trachten op die vraag een antwoord te geven aan de hand van wat de standaardtheorie van het menselijke kwaad kan worden genoemd.

Kern van het menselijke kwaad is het bewustzijn van de dader dat eruit bestaat dat hij weet dat hij extreme schade aan anderen veroorzaakt en daarbij fundamentele normen overtreedt

De standaardtheorie van het menselijke kwaad

In mijn boek *Het menselijke kwaad* probeer ik een standaardtheorie van het menselijke kwaad te formuleren.⁴ Deze standaardtheorie is geen originele theorie, maar een poging om tot uitdrukking te brengen wat iedereen onder het kwaad verstaat aan de hand van wat filosofen daarover hebben geschreven. In de standaardtheorie van het menselijke kwaad is het onderscheidende kenmerk van het menselijke kwaad het bewustzijn van het kwaad. Daarin verschilt het menselijke kwaad van het natuurlijke kwaad, zoals een tsunami of een pandemie.⁵ Een aardbeving of een virus kan enorme schade bij mensen veroorzaken, maar de aarde en het virus hebben geen kwade bedoelingen: ze brengen niet bewust schade aan slachtoffers toe en ze kennen ook geen morele en juridische geboden en verboden. Mensen kunnen elkaar echter welbewust enorme schade toebrengen terwijl ze weten dat ze daarbij fundamentele normen schenden. Daarin verschilt een genocide of een terroristische aanslag van een vulkaan-

uitbarsting of een pandemie. Een virus doet geen kwaad in morele zin, dat doen de mensen die welbewust de regels overtreden die zijn bedoeld om de verspreiding van het virus te voorkomen.

Kern van het menselijke kwaad is het bewustzijn van de dader dat eruit bestaat dat hij weet dat hij extreme schade aan anderen veroorzaakt en daarbij fundamentele normen overtreedt, zoals de norm 'gij zult niet doden'. Dat is allereerst een sociale norm: in de meeste samenlevingen worden moord en doodslag als onwenselijke gedragingen beschouwd die met de grootst mogelijke sociale afkeuring worden bestreden. In de meeste samenlevingen zijn moord en doodslag ook als ernstige misdrijven strafbaar gesteld. En ook de dader zelf beschouwt moord of doodslag vaak als een verwerpelijke daad, die hij desondanks toch verricht. Een moordenaar gaat welbewust in tegen zijn eigen morele oordeel en dat van de samenleving en het strafrecht, en daarom handelt hij met een kwaad geweten of een kwaad bewustzijn wanneer hij een ander opzettelijk en met voorbedachte raad van het leven berooft. Het kwade geweten of het kwade bewustzijn kan worden gedefinieerd als het welbewust overtreden van fundamentele normen, waarbij eigenbelang vaak het motief is. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de dader die een kroongetuige of diens raadsman laat liquideren of bij de dader die een gewelddadige overval pleegt. De dader weet dat hij fundamentele sociale, juridische en morele normen overtreedt, maar hij laat zijn eigenbelang prevaleren boven de moraal, de sociale norm en het strafrecht.

De drie elementen van de standaardtheorie (opzet, schade en norm) kunnen ter discussie worden gesteld: in hoeverre is een bepaalde mate van opzet vereist om een gedraging een vorm van kwaad te kunnen noemen, hoe groot moet de schade zijn die de dader aan anderen toebrengt en in hoeverre moet de fundamentele norm zijn geaccepteerd door de samenleving, het recht en de dader zelf? Ten aanzien van het bewustzijn van de dader zou ook een lagere graad van bewustzijn (roekeloosheid, bewuste of onbewuste schuld in strafrechtelijke zin) kunnen worden geaccepteerd om een gedraging een vorm van kwaad te kunnen noemen. De extreme schade hoeft ook niet te bestaan uit levensberoving, maar kan uit zware mishandeling of gewelddadige diefstal bestaan of uit ernstige zedendelicten of vormen van discriminatie die ernstige schade toebrengen aan een bepaalde persoon of groep.

4 K. Rozemond, *Het menselijke kwaad*. Hannah Arendt, *Adolf Eichmann en het oordelen over het kwaad*, Amsterdam: Boom 2020, hoofdstuk 4.

5 Zie hierover Neiman 2004, p. 4 en Russell 2014, p. 34 e.v.

Het menselijke kwaad kan worden opgevat als een gradueel begrip en het begrip zou zelfs kunnen worden verruimd tot alle vormen van schade die in strijd met sociale, morele en juridische normen worden toegebracht, terwijl de dader een verwijt te maken valt van het veroorzaken van de schade en het overtreden van de norm. Daardoor zou de betekenis van het menselijke kwaad worden verruimd tot alle verwijtbare onrechtmatige gedragingen waardoor schade wordt veroorzaakt. Daarbij zou het morele begrip van het kwaad zijn onderscheidende betekenis kunnen verliezen en daardoor ook de ernst van het morele verwijt dat met het begrip tot uitdrukking wordt gebracht.⁶ Met het menselijke kwaad worden meestal vormen van schade aangeduid die zo extreem zijn dat ze niet kunnen worden getolereerd in een samenleving en daarom met voorrang moeten worden bestreden. Het gaat daarbij om gedragingen die zo schadelijk zijn dat zij de mogelijkheid voor anderen om een normaal leven te leiden daadwerkelijk vernietigen of zeer ernstig frustreren.⁷

In de algemene categorie van verwijtbare onrechtmatige gedragingen neemt het menselijke kwaad een bijzondere positie in vanwege de extreme ernst van de schade en de rampzalige gevolgen daarvan voor de slachtoffers. Het is echter ook mogelijk om het menselijke kwaad als een gradueel begrip uit te leggen: het omvat alle verwijtbare onrechtmatige gedragingen die schade aan anderen veroorzaken, waarbij de gradatie op een schaal van klein naar groot kan worden geplaatst. Het verwijtbare veroorzaken van een kras op een auto is een klein kwaad, een moord of een genocide is een groot kwaad, en daartussenin zijn oplopende gradaties van het menselijke kwaad te plaatsen, van een winkeldiefstal of een inbraak tot een zware mishandeling of een ernstig zedendelict. De gradaties van bewustzijn (van nalatigheid tot voorbedachte raad) en de gradaties van de schade (van een kras op een auto tot een volkenmoord) kunnen conceptueel worden opgelost door het kwaad te reserveren voor de extreme vormen van schade of het kwaad als een gradueel begrip op te vatten dat van toepassing is op klein en groot kwaad: de kras op de auto is een klein kwaad, genocide is een groot kwaad, en daartussenin liggen vele gradaties van het menselijke kwaad. De extreme schade van een genocide is het grote kwaad dat niet kan worden getolereerd en daarom met voorrang moet worden bestreden boven de kleinere vormen van kwaad.

Het morele bewustzijn in de standaardtheorie

Het morele bewustzijn van de dader kan een complicatie opleveren: bepaalde daders zijn zich van geen kwaad bewust. Daaronder vallen in ieder geval de daders die vanwege een geestelijke stoornis niet in staat zijn om te beseffen dat zij een vorm van kwaad begaan in de zin dat zij een fundamentele norm overtreden.⁸

Het morele bewustzijn van de dader kan een complicatie opleveren: bepaalde daders zijn zich van geen kwaad bewust

Zo verklaarde de dader van de doodslag op de voormalige Minister van Volksgezondheid Els Borst dat hij in opdracht van God handelde toen hij haar van het leven beroofde. Dat roept de vraag op of deze dader wel beseftte dat hij in strijd handelde met een fundamentele norm. De rechtbank Rotterdam was van oordeel dat de dader ontoerekeningsvatbaar was en ontsloeg hem daarom van alle rechtsvervolgning op grond van artikel 39 Sr: de doodslag kon hem vanwege een geestelijke stoornis niet worden toegerekend.⁹ Het hof Den Haag was echter van oordeel dat de dader wel beseftte dat hij in strijd handelde met het morele, sociale en juridische gebod 'gij zult niet doden'. Het hof veroordeelde hem daarom tot een gevangenisstraf, ook omdat het hof van oordeel was dat de dader nog wel in staat was geweest om in overeenstemming met dit gebod te handelen.¹⁰ Deze zaak laat zien dat het strafrecht en de filosofie dezelfde grens kunnen trekken: je kunt iemand alleen maar slecht noemen in morele zin en strafbaar in juridische zin wanneer de dader in staat was om te beseffen dat hij in strijd handelde met een fundamentele norm en hij ook in staat was om in overeenstemming met deze norm te handelen.

De complicatie van het morele bewustzijn is niet beperkt tot daders die onder invloed van een geestelijke stoornis andere mensen extreme schade toebrengen. In haar boek *Eichmann in Jerusalem* vergeleek Hannah Arendt de oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann met een geestelijk gestoorde dader, hoewel hij volgens haar niet aan een geestelijke stoornis leed, maar juist verschrikkelijk normaal was. De overeenkomst met de gestoorde dader was volgens Arendt dat ook Eichmann niet in staat was om te beseffen dat hij een vorm van kwaad beging door het organiseren van de deportaties van Joden naar de vernietigings-

6 Russell 2014, p. 230 e.v.

7 Dat is de kern van het *atrociti paradigm* van Claudia Card in haar boek *The Atrocity Paradigm*, Oxford: Oxford University Press 2002. Zie ook Russell 2014, p. 76.

8 Zie hierover J. Bijlsma, *Stoornis en strafuitsluiting*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2016 en G. Meynen, *Legal Insanity*, Berlijn: Springer 2016.

9 Rb. Rotterdam 13 april 2016, ECLI:NL:RBROT:2016:2699.

10 Hof Den Haag 16 maart 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:684. Zie hierover J. Bijlsma, 'Wederrechtelijkheid of morele onoorlooftheid: welk inzicht moet de ontoerekenbare verdachte ontberen?', *DD* 2019/61.

kampen tijdens de Holocaust.¹¹ Mede door zijn toedoen werden honderdduizenden mensen in gaskamers vermoord en het stond daarbij vast dat hij (samen met anderen) welbewust de dood van deze mensen had veroorzaakt. Daarom voldeed Eichmann aan twee elementen van de standaardtheorie van het menselijke kwaad: het opzettelijke veroorzaken van extreme schade aan anderen.

Eichmann voldeed volgens Arendt echter niet aan het vereiste dat hij zich ervan bewust was dat hij in strijd handelde met een fundamentele sociale, juridische en morele norm. In nazi-Duitsland werd zijn handelen niet afgekeurd in sociale zin. Hij werd ook niet als een misdadiger beschouwd door de bevoegde overheidsinstanties, die hem juist de opdracht hadden gegeven om de deportaties van de Joden te organiseren. Hij beschouwde zijn eigen handelen niet als immoreel en misdadig, maar juist als moreel geboden en juridisch verplicht vanwege zijn gehoorzaamheidsplicht ten opzichte van de politieke leiders en het geldende recht van zijn land. Eichmann was volgens Arendt een gezagsgetrouwe burger die juist zoveel mogelijk in overeenstemming met het recht van zijn samenleving wilde handelen. Daarom was hij het tegenovergestelde van een misdadiger zoals een dief of een moordenaar die welbewust ingaat tegen de sociale, juridische en morele normen van zijn samenleving en zijn eigen geweten.¹²

Eichmann was volgens Arendt een gezagsgetrouwe burger die juist zoveel mogelijk in overeenstemming met het recht van zijn samenleving wilde handelen

Arendt heeft zich hoogstwaarschijnlijk vergist in de persoon van Eichmann en het nationaalsocialisme als revolutionaire politieke beweging. Eichmann werd al in 1932 lid van de nazi-partij en de SS. Het was toen voor iedereen duidelijk dat de nazi's geen gezagsgetrouwe burgers waren die zich aan sociale, morele en juridische normen wilden houden. Ze wilden de bestaande rechtsorde juist compleet vernietigen op grond van een radicale ideologie waarmee zij een nieuwe sociale, politieke en morele orde wilden vestigen.¹³ Wie in 1933 – na de machtsovername door de nazi's in Duitsland – zou hebben beweerd dat zij gezagsgetrouwe burgers waren, zou volstrekt niet serieus zijn genomen. Iedereen kon

op dat moment het extreme geweld zien dat nazi's op grond van hun racistische ideologie uitoefenden tegenover iedereen die zij als een vijand van het arische ras en het Duitse volk beschouwden. Uit historisch onderzoek blijkt dat de meeste Duitsers de misdaden van de nazi's tegen de Joden als moreel verwerpelijk beschouwden. Om die reden was de genocide op de Joden een geheime operatie die in vernietigingskampen werd uitgevoerd.¹⁴ De daders zagen de vernietiging van het Joodse volk echter niet als een misdaad, maar als een gerechtvaardigde daad op grond van een racistische ideologie.

Dat Arendt Eichmann dertig jaar later een gezagsgetrouwe burger noemde, was het gevolg van het feit dat zij zich heeft laten misleiden door zijn verdedigingsstrategie tijdens zijn strafproces in Jeruzalem in 1961. Daar verdedigde hij zichzelf als persoon die slechts uit gehoorzaamheid aan zijn meerderen had gehandeld. In werkelijkheid was hij een racistische genocidepleger die nog steeds volledig achter zijn misdaden tegen de Joden stond en slechts spijt had van het feit dat hij niet in zijn missie was geslaagd om het Joodse volk volledig uit te roeien.¹⁵

Daarmee is de complicatie van de standaardtheorie echter niet opgelost: beschouwde Eichmann zijn eigen daden als een moreel kwaad en beseftte hij dat hij in strijd handelde met fundamentele normen? Het antwoord op deze vraag is gecompliceerd, omdat de nazi's niet zonder meer dachten dat hun daden gerechtvaardigd waren. Ze waren zich er namelijk heel goed van bewust dat zij in strijd handelden met de fundamentele normen van de democratische samenleving die Duitsland tot 1933 was. Hun doel was echter om de democratie te vernietigen en te vervangen door een politiek systeem dat op een racistische ideologie was gebaseerd. De complexiteit bestaat uit de combinatie van het bewustzijn dat bepaalde daden in strijd waren met bestaande normen en het bewustzijn dat de vernietiging van de bestaande normen gerechtvaardigd was op grond van een racistische ideologie.

Dat betekent dat daders als Hitler, Himmler en ook Eichmann wel beseften waar zij mee bezig waren: het radicaal veranderen van de juridische, morele en sociale structuur van de Duitse samenleving en van de andere samenlevingen die zij met extreem geweld aan hun macht onderwierpen. Uiteindelijk beschouwden de nazi's de vernietiging van de bestaande orde als een goede daad die gerechtvaardigd was in het belang van

11 Arendt 2006, p. 25 en 277.

12 Arendt 2006, p. 26 en 136.

13 Zie C. Koonz, *The Nazi Conscience*, Harvard: Harvard University Press 2005, M. Wildt, *Generation des Unbedingten*, Hamburg: Hamburger Edition 2008 en Rozemond 2020, hoofdstuk 11.

14 Zie hierover P. Longerich, *'Davon haben wir nichts gewusst!'*, München: Pantheon 2007, F. Bajohr & D. Pohl, *Massenmord und schlechtes Gewissen*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 2008 en Rozemond 2020, hoofdstuk 12.

15 Zie B. Stangneth, *Eichmann in Argentinië*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact 2012 en Rozemond 2020, hoofdstuk 10. Zie ook K. Rozemond, '50 jaar Eichmann in Jerusalem: provocatie, vergissing en herziening', AA 2013, afl. 2, p. 119-124 (AA20130119), T. Mertens & P. Mevis, 'Reactie: 50 jaar Eichmann in Jerusalem: is herziening echt nodig?', AA 2013, afl. 6, p. 460-462 (AA20130460) en K. Rozemond, 'Nawoord: De doortraptheid van Eichmann en de dwaling van Arendt', AA 2013, afl. 6, p. 463-465 (AA20130463).

het Duitse volk en het arische ras. Het doel van de vernietiging van de democratie en de stichting van een totalitaire staat was de definitieve overwinning van het Duitse volk in de strijd om het bestaan met andere volken en rassen.¹⁶

Slotbeschouwing: een aanpassing van de standaardtheorie

Hoe moet worden gehandeld ten aanzien van de gehoorzame dader of de overtuigingsdader die niet inziet of niet erkent dat hij moreel, sociaal en juridisch verkeerd heeft gehandeld? Een minimale veronderstelling om ze slecht en misdadig te kunnen noemen, lijkt te zijn dat ze dat wel hadden kunnen en ook moeten inzien. Daarom kan deze daders nog wel een moreel en juridisch verwijt worden gemaakt van hun extreem schadelijke gedrag. Hannah Arendt dacht echter dat Adolf Eichmann het geestelijke vermogen miste om te beseffen dat hij een vorm van kwaad had begaan. Dat zou betekenen dat hij niet voor zijn misdaden kon worden bestraft en ook niet slecht kon worden genoemd in morele zin. Arendt was echter ook van mening dat Eichmann de doodstraf verdiende en dat lijkt weer te veronderstellen dat hij juist wel in staat was om te beseffen dat hij immoreel en misdadig had gehandeld.¹⁷

Zou Eichmann echt niet meer zijn geweest dan een gezagsgetrouwe burger, dan zou de doodstraf voor hem een veel te zware straf zijn geweest. Een gezagsgetrouwe burger zou immers ook gehoorzamen aan het democratische gezag dat na de val van Hitler in Duitsland aan de macht kwam. De straf voor een gehoorzame ambtenaar zou kunnen bestaan uit disciplinaire maatregelen en een relatief lichte gevangenisstraf, waarna de dader als gezagsgetrouwe burger zou kunnen terugkeren in de samenleving waar hij weer zou kunnen gehoorzamen aan de regels van de herstelde democratie. In de Duitse strafrechtspleging na de oorlog kregen veel daders van de Holocaust een dergelijke straf wanneer niet kon worden bewezen dat zij uit racistische motieven hadden gehandeld, maar slechts bevelen van meerderen hadden uitgevoerd.¹⁸

De morele boodschap van bestraffing van een gezagsgetrouwe burger zou zijn: je bent gehoorzaam geweest aan het verkeerde regime, in de toekomst moet je gehoorzamen aan het juiste regime. Of misschien zou de boodschap nog wel een stap verder kunnen gaan: je mag niet alleen uit gehoorzaamheid aan de overheid handelen, maar je moet ook een eigen morele beoordeling geven van het

beleid waarbij je betrokken raakt. Nalatigheid om daarover zelf na te denken zou de basis kunnen zijn van de verwijtbaarheid waarop de morele en strafrechtelijke veroordeling berust. Je moet zelf nadenken en zelf oordelen en omdat je dat niet hebt gedaan, verdien je een straf om je tot betere oordelen te bewegen. Die straf kan echter nooit zo zwaar zijn als de doodstraf die Eichmann in Jeruzalem kreeg.

Ideologische daders zijn niet vatbaar voor correctie door morele en strafrechtelijke veroordeling. Dat maakt de aard van hun kwaad en hun morele bewustzijn wezenlijk anders dan het kwaad en het bewustzijn van een gezagsgetrouwe burger

Ten aanzien van ideologische daders gaat een dergelijke redenering niet op. Zij handelen niet uit gehoorzaamheid aan het zittende bewind, maar uit ideologische overtuiging waarmee zij de normen van de samenleving die hen bestraft welbewust verwerpen. Ideologische daders als Osama bin Laden en Anders Breivik zijn daarom niet vatbaar voor correctie door morele en strafrechtelijke veroordeling. Dat maakt de aard van hun kwaad en hun morele bewustzijn wezenlijk anders dan het kwaad en het bewustzijn van een gezagsgetrouwe burger. De reactie op de extreme misdaden van de overtuigingsdader kan daarom niet zijn dat de dader door middel van bestraffing duidelijk wordt gemaakt dat hij beter moet nadenken en oordelen en zich aan de geldende normen van zijn samenleving moet houden. Die boodschap heeft geen enkel effect op de overtuigingsdader en daarom kan de bestraffing slechts de boodschap tot uitdrukking brengen dat de overtuiging van de dader en de daarop gebaseerde misdaden onverenigbaar zijn met de fundamentele normen van de samenleving waarin hij zijn misdaden heeft begaan.

Vanuit het perspectief van de samenleving die de overtuigingsdader veroordeelt, heeft zo'n dader een extreem kwaad begaan. Dat betekent dat bij een overtuigingsdader het kwade bewustzijn van de dader zelf geen element is van zijn kwaad. De dader denkt immers dat hij het goede doet en dat de samenleving daarom ook niet het recht heeft om hem te veroordelen. Een kenmerk van de

¹⁶ Zie hierover uitgebreid W. Bialas & L. Fritze (red.), *Nazi Ideology and Ethics*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2014 en Rozemond 2020, hoofdstuk 15.

¹⁷ Arendt 2006, p. 279.

¹⁸ Zie hierover D. Pendas, *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963-1965*, Cambridge: Cambridge University Press 2006, R. Wittmann, *Beyond Justice: The Auschwitz Trial*, Harvard: Harvard University Press 2012 en Rozemond 2020, hoofdstuk 17.

overtuigingsdader is dat hij het vonnis niet aanvaardt omdat hij de fundamentele normen verwerpt waarop het vonnis berust. Dat is precies de reden waarom hij niet kan terugkeren in de samenleving die hem veroordeelt. Een minimale voorwaarde daarvoor is dat hij de fundamentele normen van de samenleving wel aanvaardt, maar dat weigert hij te doen. Zijn extreme misdaad is daarvan het bewijs en zijn overtuiging houdt de aankondiging in dat hij het weer zou doen wanneer hij zou worden vrijgelaten.

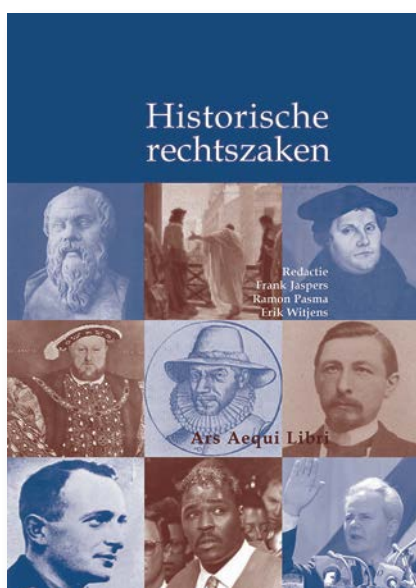
Niet het morele bewustzijn van ideologische daders bepaalt of zij goed of kwaad doen, maar het morele bewustzijn van de mensen die daarover oordelen

Bestrafing van ideologische daders is daarom niet de uitdrukking van een verwijt met de boodschap dat de dader zich aan de fundamentele normen van de samenleving moet houden. Bestrafing is eerder een vorm van zelfbescherming tegen daders die erop uit zijn om de normatieve fundamenten van de samenleving te vernietigen. Op dit punt moet daarom de standaardtheorie worden aangepast: niet het morele bewustzijn van ideologische daders bepaalt of zij goed of kwaad doen, maar het morele bewustzijn van de mensen die daarover oordelen op basis van de fundamentele normen die een menselijke samenleving mogelijk maken. Het is daarom buitengewoon belangrijk dat wij zelf blijven oordelen over het menselijke kwaad, want onze oordelen bepalen uiteindelijk wat dat kwaad inhoudt en wat onze samenleving menselijk houdt.¹⁹

¹⁹ Zie hierover H. Arendt, *Oordelen*, Amsterdam: Boom 2016 en Rozemond 2020, hoofdstuk 20.

ArsAequi Libri

Ars Aequi Klassiekers

Historische rechtszaken

Negen Historische rechtszaken – waaronder het proces Eichmann – die door de eeuwen heen menigeen hebben beziggehouden, worden in dit boek in verband gebracht met het hedendaagse recht en afgezet tegen actuele rechtszaken.

Besproken worden de processen tegen Sokrates, Jezus, Luther, Lord Dacre, Balthazar Gerards, Troelstra, Eichmann, Rodney King en Milosovic.

ISBN: 978-90-6916-524-0 | Redactie: F. Jaspers, R.M. Pasma, E.M. Witjens | Druk: 1e druk 2005 | Pagina's: 134 | Prijs: € 31,50